

ХРАМИ ТА ЦЕРКВИ ВІТОВСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: історія створення та функціонування

В статті розглядається процес будівництва церков та храмових споруд на території Жовтневого (нині Вітовського) району Миколаївської області. Розкрито особливості будівлі перших церковних споруд на території Жовтневого району за часів козаччини. З'ясовано чисельний та адміністративний склад парафій. Проаналізовано становище церков в районі за часів радянської влади. Розкрито основні напрями релігійного життя Вітовського району на сучасному етапі.

Ключові слова: релігійна громада, церква, храм, Жовтневий район, Миколаївська область.

Ganna Marinchenko

Temples and Churches of the Vitovsky District of Mykolaiv Region: Creating and Functioning History

The article deals with the process of building churches and temple buildings on the territory of the October (now Vitovsky) district of the Mykolaiv region. The features of the building of the first church buildings on the territory of the Zhovtnevy district during the times of the Cossacks were revealed. The numerical and administrative composition of the parishes is determined. The position of churches in the region under the Soviet regime was analyzed. The main directions of the religious life of the Vitovsky district at the present stage are revealed.

Key words: religious community, church, temple, Zhovtnevy district, Mykolaiv region.

Анна Маринченко

Храмы и церкви Витовского района Николаевской области: история создания и функционирования

В статье рассматривается процесс строительства церквей и храмовых сооружений на территории Октябрьского (ныне Витовского) района Николаевской области.

Ключевые слова: религиозная община, церковь, храм, Октябрьский район, Николаевская область.

Заснування населеного пункту завжди супроводжується із будівництвом споруд для задоволення потреб населення споживчих, матеріальних, духовних тощо. Так, і заснування міста Миколаєва та подальша його розбудова стали початком будівництва церков та культових споруд. Це стосується і Жовтневого (нині Вітовського) району.

Дослідженню церковного життя Миколаївщини присвячено науковій праці колективу авторів «Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність»,¹ М. О. Мельника², О. П. Тригуба³, Г. М. Маринченко⁴ тощо.

Дане дослідження ставить за мету, на основі архівних матеріалів та вже опублікованих наукових розвідок, розкрити історію буді-

¹ Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: науково-популярний довідник / [ред.: І.Ф. Курас; НАН України, Укр. акад. істор. наук, Миколаїв. обл. держ. адмін., Миколаїв. філ. Нац. ун-ту «Києво-Могилян. Акад.», Миколаїв. центр політ. дослідж. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. – 248 с.

² Мельник М.О. З історії с. Бармашове Жовтневого району Миколаївської області. [Електронний ресурс] / М.О. Мельник. – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhypunktivmyk/401-zistoriisbrmashovezhovtray.html>

³ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.; Тригуб О.П. «Справа» Бармашової / О.П. Тригуб // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. XIX. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 189-194; Тригуб О.П. Православна церква на Миколаївщині (1917-1954 рр.) / О.П. Тригуб // Гілея: Науковий вісник. – К., 2005. – № 3 (липень - вересень). – С.109-131; № 4 (жовтень - грудень). – С.16-55.

Християнська церква в ім'я Спаса у Кисляківці

вництва церков та храмових споруд населених пунктів Жовтневого (нині Вітовського) району Миколаївської області.

Однією з найдавніших по праву вважається церква с. Лимани (Кисляківка) За час існування Коша Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.) на південній її частині існував так званий Кисляківський курінь українського козацтва. Цей курінь знаходився на землях сучасного села Лимани. Свого часу від імені куреня з'явилася назва села Кисляківка (в різні часи – Руська, Федорівка). А в 1956 р. з Кисляківки і розташованих поруч сіл Свято-Троїцьке та Юхимівка утворено село Лимани.

Вихідці з Кисляківського куреня ще в 1772 р. спорудили у Кисляківці біля балки християнську церкву в ім'я Спаса. За архітектурою це капітальна споруда, стіни з каменю товщиною близько 2 метрів, дзвіниця кам'яна окремо від церкви, але не із західної, як прийнято будувати в наш час, а з південно-східної сторони. За зовнішнім виглядом вона представляла чотирикутну, дещо видовжену вежу в два поверхи, з кількома амбразурами, розташованими одна проти іншої. Очевидно, що вона була пристосована для бойових цілей на випадок нападу татар з боку степу та турків з боку Дніпро-Бузького лиману. З усіх церков

запорізьких козаків церква в Кисляківці – єдина у своєму роді, тому що вона побудована з каменю і пристосована до стратегічних цілей.

В 1801 р. через старість споруди церкву закрито. Відновила діяльність церква в 1810 р. На кошти парафіян розширили та зробили капітальний ремонт. До парафії Церкви Преображення Господня входили села Кисляківка (390 прихожан, 51 двір), Єфимівка (320 прихожан, 41 двір), Свято-Троїцьке (714 прихожан, 86 дворів), Лупарева Балка (710 прихожан, 76 дворів), Волче (108 прихожан, 14 дворів), та найближчі хутори Руская Коса, Куцелапов, Хиблов, Шелков. Діяла при церкві і церковнопарафіяльна школа (за даними на 1906 р.)⁵.

Під час радянської влади перший раз у двадцяті, а потім і в тридцяті роки минулого століття були невдалі спроби зруйнувати цю церкву. Тоді вона вистояла, але після Другої світової війни влада таки знищила церкву, камені з неї потроху розібрали місцеві жителі на будівництво своїх осель.

За словами старожилів села Лимани, церква мала підземні ходи, що підтверджено біолокаційними дослідженнями, а в 2004 р. археологами відкрито залишки частини підземного ходу, який перетинає шосе і йде на північ від залишків церкви в степ.

В 1812–1815 р. першими переселенцями братами Білозерцевими у с. Бармашово (Засілля) збудовано з дерева першу церкву⁶. Проіснувала недовго, бо в наслідок пожежі згоріла. Кам'яну однопрестольну церкву Святого Миколи Чудотворця побудовано в 1833 р. При ній відкрито церковно-приходську школу. В 1873 р. церкву на кошти прихожан перебудовано. Церковну парафію склали 860 прихожан, 204 двора. Діяла також при церкві школа грамотності (за даними на 1906 р.)⁷.

⁴ Маринченко Г.М. Православні громади Миколаївщини в другій половині 50-х рр. ХХ ст. в контексті реалізації релігійної політики М.С. Хрущова / Г.М. Маринченко // Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей за матеріалами V Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 2015 р.). – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 432 с. – С. 49-55; Маринченко А.Н. Общини РПЦ Николаевщины в период религиозной политики Н.С. Хрущева (1954-1964) / А.Н. Маринченко // Социальное служение Русской Православной Церкви: проблемы, практики, перспективы: материалы международной научно-практической конференции (4–6 июня 2015 г.) — СПб.: СПбГИПСР, 2015. – С. 90-93.

⁵ Релігійні організації Миколаївщини. - С. 113

⁶ Там само.

⁷ Мельник М.О. З історії с. Бармашове Жовтневого району Миколаївської області. [Електронний ресурс] / М.О. Мельник. – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktivmyk/401-zistoriisbrmashovezhovtray.html>

Свято-Миколаївська церква
села Бармашове (Засілля) (1912 р.)

На початку ХХ ст. зі збільшенням числа мешканців до 10 000 осіб постало питання про будівництво в Богометівській частині села ще однієї кам'яної церкви. За писемними джерелами та спогадами старожилів, таких як А.М. Тишенко і С.М. Фролов (які народилися у 1910 р.), всі односельці брали участь у спорудженні цього храму. Оскільки у селі не було свого каменю його звозили з всього регіону. Цілі валки возів курсували з різних місць до новозведеного храму. Будівництво здійснювали 12 братів, які прибули з Сибіру. У 1906 р. звелася вгору багатокупольна церква, увінчана золотим хрестом, і стала називатись Вознесенською. Першим священиком призначено отця Сергія. Ним виплекано церковний хор, слава про який розлетілась далеко за межі села.

Після 1917 р. розпочався інший відлік в історії Бармашівських церков. Радянська влада прийняла рішення вилучити цінності з храмів, зняти дзвони та хрести. Тоді віруючі стали на захист своїх святинь. Доходило навіть до відкритих протистоянь. Під час таких зіткнень у 1922 р. до смерті забита найбільш воювнича атеїстка, делегат Першого Всеукраїнського з'їзду комнезамів та учасниця Всеросійського з'їзду робітників і селян Ф.М. Бармашова. В результаті – село стало називатися

Бармашово. Врешті-решт Церква Вознесення була розгромлена, а активних учасників вбивства Ф.М. Бармашової – страчено. Згідно з «Описом церковного майна Свято-Миколаївської церкви с. Бармашове», укладеним 16 грудня 1923 р., церкві належали: кам'яні будівлі храму та церковної сторожки, криті залізом, збудовані в 1873 році⁸ У квітні 1924 р. громада віруючих при Свято-Миколаївській церкві с. Бармашове складалась із 525 дорослих жителів, з них жінок – 317, чоловіків – 208⁹.

Постановою Одеської губернської міжвідомчої комісії з реєстрації статутів приватних товариств та спілок при відділі управління Одеського губвиконкому від 12 травня 1925 р. № 234 зареєстровано статут Бармашівської православної релігійної громади при Миколаївській церкві. У «Списку духівництва та виборних відповідальних осіб, керуючих справами церкви с. Бармашове Снігурівського району» значаться: Ліньов Костянтин Андрійович, 38 років, священик, Белкін Євфимій Макарович, 35 років, псаломник, Шавокін Феодосій Силантійович, 55 років, скарбник, Капелюш Лаврентій Михайлович, 52 років, та Яшніков Григорій Йосипович, 62 років – уповноважені¹⁰. 13 листопада 1929 р. на загальних зборах Бармашівського комітету незаможних селян було вирішено «закрити обидві церкви для культурних установ і прохати сільраду поставити це питання на загальних зборах».¹¹

Довершився цей процес у роки Другої світової війни, коли артилерійські снаряди знищили куполи та стіни. У період відбудови села жителям дозволили використовувати церковне каміння для ремонту і зведення осель. Могилу ж отця Сергія перенести на територію церкви Святого Миколая, яка чудом збереглась. Щоправда, в роки нацистської окупації ця церква не тільки була закрита, а й спаплюжена. Гітлерівці перетворили її приміщення на перевалочний пункт для радянських військовополонених перед відправленням їх до концтаборів.

⁸ ДАМО, ф. Р-1231, оп. 2, спр. 91, арк. 113.

⁹ ДАМО, ф. Р-118, оп. 1, спр. 200, арк. 6-7.

¹⁰ Там само, арк. 16, 160

¹¹ ДАМО, ф. Р-702, оп. 1, спр. 456, арк. 58зв.

Після визволення Миколаївщини жителі села відродили Свято-Миколаївську церкву. Капітально відремонтовано стіни й підлога. Приміщення колишньої церковно-приходської школи спочатку перейшло у розпорядження тодішньої семирічної школи, а нині тут залишились одні руїни. Сьогодні у Бармашово проживають нащадки переселенців із Білорусії, вихідці з Західна України та інших куточків колишнього СРСР.

Вже давно не стало фундаторів села. Але церковні традиції передаються із покоління в покоління. Як не викоринювалась віра в Бога в радянські часи, нині, за словами настоятеля Бармашівської Свято-Миколаївської церкви ієрея В'ячеслава (в миру В'ячеслава Миколайовича Кшилюка), більше півсотні парафіян відвідують кожне богослужіння. На Різдво, Хрещення Господнє, Пасху та інших святкових Всенічних і Божественних літургіях церкву відвідують від 400 до 1200 осіб.

Теперішня Бармашівська церква Святого Миколая підпорядкована Миколаївській єпархії, яку очолює архієпископ Питирим. Храм існує за рахунок здійснення богослужіння, церковних парафіяльних треб і добродійних пожертвувань. На капітальний же ремонт, який нині розпочався як завжди, не вистачає коштів.

У с. Костянтинівка першу невелику церкву в ім'я Святих Костянтина та Олени побудовано прихожанами за допомогою миколаївського купця Костянтина Никифоровича Соболева в 1862 р. А вже в 1905 р. побудовано велику кам'яну церкву на кошти прихожан¹². Парафія нараховувала 1210 прихожан, 154 двори. До складу парафії входили села Павлівка (429 прихожан, 55 дворів, церковнопарафіяльна школа), Оленівка (500 прихожан, 62 двори, церковнопарафіяльна школа), Миколаївка (1000 прихожан, 129 дворів, земська школа), селище Олівськ (300 прихожан, 40 дворів) (за даними на 1906 р.).

В 1998 р. Священний Синод УПЦ (журнал № 40 від 29.07.1998 р.) прийняв рішення про заснування в храмі чоловічого монастиря. Ця дата вважається днем народження святої оби-

Свято-Миколаївська церква с. Бармашово
(сучасний вигляд)

тели, хоча офіційно Держкомітет з питань релігії зареєстрував її тільки 30.04.2002 р.

Зараз там ведуться реставраційні роботи.

В с. Пересадівці першу церкву побудовано ще в 1793 р. Пізніше в 1863 р. прихожанами побудовано кам'яну одно престольну церкву Святого Архангела Михаїла. Парафія нараховувала 2900 прихожан, 354 двори, церковнопарафіяльну школу, а також село Михайлівка (425 прихожан, 56 дворів). (за даними на 1906 р.).

Село Калинівку прикрашає старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці. В народі її часто називають Лисогірською або Строю. Обидві неофіційні назви мають пояснення. Перша пов'язана з історичною частиною села – Лисою горою, друга може бути зрозумілою лише тим, хто знає, що в селі колись існувала ще одна церква, яка не збереглася до наших днів. Вона була побудована значно пізніше за першу, тому й називалася Новою, а офіційно церквою – Успіня Пресвятої Богородиці.

Для розуміння ролі православної церкви в житті мешканців Калинівки слід згадати деякі віхи з історії села. Воно виникло від заснованого ще на початку XVIII ст. зимовища запорожця Карпа Островерха. Звідси походить і перша назва поселення – Карпівка. Саме з такою

¹² Релігійні організації Миколаївщини.

Церква Костянтина і Єлени в селі Костянтинівка
(до реставрації)

Церква Костянтина і Єлени
в с. Костянтинівка (2016 р.)

Церква Костянтина і Єлени в с. Костянтинівка (2016 р.)

Церква Різдва Пресвятої Богородиці
в с. Калинівка

назвою 1770-х роках земля і зимівник перейшли до нового володаря Ф. Р. Демського. У 1789 р., за розпорядженням П. О. Потьомкіна, Карпівку перетворено в адміралтейське поселення) отримала нову назву – Калинівка. На зарослому калиною березі з'явилися перші помешкання майстрових суднобудівної верфі. Царський уряд переселяв сюди селян із Черні-

гівської, Київської, Волинської та інших губерній. Осідали тут також відставні солдати, сімейні рекрути та майстри, що працювали на канатному заводі.

Основні заняття поселенців – землеробство і скотарство. Разом із тим вони були залежними від адміралтейства. Дорослі працездатні чоловіки (від 16 до 60 років) щорічно повинні

були по 3 місяці працювати на Миколаївській суднобудівній верфі. З розвитком суднобудування в Миколаєві зростало населення Калинівки. Для задоволення релігійних потреб поселенців у 1805–1806 рр. за клопотанням командира Чорноморського флоту маркіза де Траверзе побудовано кам'яну однопрестольну церкву на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Композиційно церква є характерним зразком так званого синодального стилю в церковній архітектурі і дуже близька до інших місцевих православних церков кінця XVIII – першої половини XIX ст. – Адміралтейського собору, Свято-Миколаївської (Грецької церкви) та інших. Ця невелика хрестово-купольна споруда з барабаном та напівсферичним куполом, доповненим вже в наші часи маленьким куполом-маківкою, збереглася до наших днів. Крім своїх основних функцій, церква опікувалася освітою дітей. У 1862 р. в Калинівці відкрито церковнопарафіяльну школу.

Зростання населення Калинівки наприкінці XIX – на початку XX ст. стало причиною побудови в селі ще одної, більшої за розмірами від першої, трипрестольної церкви з високою дзвіницею на честь Успіння Пресвятої Богородиці. В перші роки радянської влади деякий час діяли обидві церкви. Однак, вже в другій половині 1920-х років, із посиленням позицій воєвничого атеїзму як складової офіційної державної ідеології, влада все частіше втручалася у справи церкви, посилювала тиск на священиків та віруючих. У Калинівці це проявилось в ініціюванні парткерівництвом створення молодіжного гуртка безвірників, проведенні антирелігійних вечорів та диспутів, насаджених «нових обрядів». Замість вінчання та хрестин почали святкувати червоні весілля, октябрини та зорини.

1 лютого 1930 р. в с. Калинівка заарештовано місцевого священика Г. Я. Вільковський та 10 жителів села. Їх звинуватили в тому, що вони проводили серед населення антирадянську агітацію, спрямовану проти колективізації сільського господарства, виконання планів хлібозаготівель. Самого Вільковського звинуватили у тому, що він закликав односельчан виступити проти закриття церкви та зняття з неї дзвонів. На основі сфабрикованих обвину-

вачень 10 квітня 1930 р. трійка при колегії ДПУ УРСР прийняла постанову про виселення Вільковського та семи жителів села до північних районів держави строком на три роки. Трьох селян виправдали.

У 30-ті рр. XX ст. обидві церкви закрито. За спогадами жителя Калинівки П.Ф. Бережкова (1905 р.н.) інших старожилів під час атеїстичної кампанії 1930-х років із церков спочатку зняли дзвони. Коли скидали найбільший багатопудовий дзвін Успенської церкви, він пробив три яруси дзвіниці і встряв у землю. Більшість жителів не схвалювали це святотатство, а дехто навіть намагався чинити опір. Коли тракторами дзвони витягали за село, віруючі з ризиком для життя залазили в середину дзвонів і намагалися не допустити вивозу святинь. Вночі вони потаємно перетягли їх вручну знов до церкви. Однак дзвони все ж таки вивезли, а саму церкву пізніше розібрали.

Доля церкви Різдва Пресвятої Богородиці склалася більш щасливо. Хоча й вона кілька разів на довгий час закривалася, втратила дзвіницю і використовувалася не за призначенням, як комора, будівля все ж таки збереглася. У післявоєнні роки в ній відновлено богослужіння. Зусиллями віруючих церква капітально відремонтована як ззовні, так і зсередини.

Не забувають калинівці і про зруйновану церкву. Віруючим вдалося зберегти храмову ікону Успіння Пресвятої Богородиці, яка зараз знаходиться на почесному місці в діючій церкві Різдва Пресвятої Богородиці. На згадку про знищену святиню щорічно 28 серпня, в день свята Успіня, в селі проводиться хресний хід і служиться молебень біля місця, де знаходився храм.

В с. Воскресенськ (Горохівка) в 1815 р. прихожанами побудовано кам'яну однопрестольну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Парафія: 3650 прихожан, 450 дворів, церковнопарафіяльна школа (за даними на 1906 р.).

В 1898 р. на кошти прихожан та благодійні внески на честь укладання шлюбу російського імператора Миколи II з імператрицею Олександрою Федорівною в с. Мішково-Погорілово побудовано Свято-Миколаївську церк-

ву. У 1899 р. в храм призначено священика Карпа Стефеновича Малицького. Парафія: 2200 прихожан, 275 дворів. Два міські навчальні училища (за даними на 1906 р.).

У перші роки радянської влади в роки активного наступу на церкву загинув священик К. С. Малицький. 19.07.1919 р. він відмовився віддати ключі від храму, за що я був убитий. В 1930 р. храм закрито, а потім зруйновано. Каміння використали для будівництва будинку культури та інші господарські потреби. Від церкви залишилась лише частина старої металевої огорожі, кам'яний престол з хрестом, дім священика та хрестильня. З бувшої хрестильні побудували храм на честь святителя Миколая. Нині там правлять служби. В 2013 р. зробили капітальний ремонт всередині храму.

Згідно довідки «Про стан та роботу православних церков в Миколаївській області на 28 листопада 1957 р.», зареєстровано 56 церкви та 44 молитовні будинки. Найбільша кількість церков зареєстровано в Первомайському районі – 14, Кривоозерському – 13, Жовтневому – 8, Вознесенському – 7, Врадівському – 6, Баштанському – 5¹³.

У п'ятдесяті роки ХХ ст. статки церков збільшилися. Так, тільки в Жовтневому районі Миколаївської області маємо таку динаміку¹⁴ (в тис.руб.) (таблиця)

	1953	1956	1961
м. Миколаїв	10,1	13,3	42,3
с. Калинівка	3,8	4,2	6,2
с. Бармашове	2,5	3,3	3,7
с. Мішкове	2,0	2,3	3,0
с. Лимани	1,4	1,6	2,2

В 2001 р. в с. Котлярево в День пам'яті княгині Ольги архієпископ Миколаївський та Богоявленський Володимир (УПЦ КП) відслужив молебень на освячення нового храму в прилаштованому приміщенні.

Справжньою окрасою українських сіл та центрами духовного життя завжди були церкви. У радянську добу більшість з них зруйновано, а ті, що залишилися, використовувалися переважно не за призначенням – як комори, клуби тощо. На території Жовтневого району залишилося лише кілька церковних споруд, які пережили страшні роки атеїстичного богоборництва і знов використовуються як храми. У багатьох населених пунктах останнім часом побудовано й нові церкви. Релігійне життя Вітовського району перебуває на хвилі піднесення. Кількість прихожан зростає. Ведуться роботи по реконструкції окремих церковних споруд, здійснюється щорічний ремонт діючих.

References

1. Kuras, I.F. (Ed.). (2001) *Religiyni organizaciyi na Mikolayivshhyni: istoriya ta suchasnist': naukovopopulyarnyi dovidnik*. Mykolayiv. centr polit. doslidzh. – Mykolayiv: Vyd-vo MF NaUKMA. [In Ukrainian]
2. Marinchenko, A.N. (2015) *Obshhiny RPC Nikolaevshhiny v period religioznoj politiki N.S. Xrushheva (1954-1964) Abstracts of Paper '15: Social'noe sluzhenie Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi: problemy, praktiki, perspektivy: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii* (pp. 90-93) *SPb.* [In Russian].
3. Marinchenko, G.M. (2015) *Pravoslavniy gromadi Mikolayivshhiny v drugii polovini 50-x rr. XX st. v konteksti realizacii religioznoj politiki M.S. Xrushheva Abstracts of Paper '15: Derzhava i Cerkva v novitnij istorii Ukraïni: zbirnik naukovix statej za materialami V Vseukraïns'koï naukovoi konferencii.* (pp. 49-55). Poltava. [In Ukrainian].

4. Melnik, M.O. (n.d.) *Z istorii s. Barmashove Zhovtneвого raionu Mikolayivs'koyi oblasti*. Retrieved from <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktyvmyk/401-zistoriisbrmashovezhovtray.html> [in Ukrainian].
5. Trygub, O.P. (2005) «Sprava» Barmashovoyi. *Pivdennyi arhiv: Zb. nauk. prac'. Istorychni nauki, Vyp. XIX*, 189-194 [in Ukrainian].
6. Trygub, O.P. (2005) *Pravoslavna cerkva na Mykolayivshhyni (1917-1954 rr.)*. *Gileya: Naukovyi visnyk* № 3, 109-131; № 4, 16-55 [in Ukrainian].
7. Trygub, O.P. (2009) *Rozkol Rosiiskoyi pravoslavnoyi cerkvy v Ukrayini (1922-39 rr.): mizh derzhavnim politichnym upravlinniam ta reformaciyeu: Monografiya*. Mykolayiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyla [in Ukrainian].

¹³ ДАМО, Р-4760, оп. 1, спр. 63, арк. 123.

¹⁴ ДАМО, Р-4760, оп. 1, спр. 66, арк. 127.